

देशीवादी साहित्य सिध्दांत

प्रा. शैलजा माधवराव पाटील

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख,
एम.जी. व्ही. कला महाविद्यालय, सौंदाणे,
ता. मालेगांव, जि. नाशिक – 423208.

देशीवाद हा केवळ एक वाङ्मयीन सिध्दांत नसून साहित्याकडे पहाण्याचे ते एक व्यापक असे सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक परिप्रेक्ष्य आहे आणि त्याची निर्मिती ही समुहांच्या मानसिकतेतून झालेली आहे. म्हणून देशीवाद हा या काळातला एक प्रातिनिधिक असा विचार असून मराठी साहित्याच्या विस्तारलेल्या भू-सांस्कृतिक कक्षांचे नेमके सैद्धांतिक आकलन त्याद्वारे होऊ शकेल.

१९६० नंतरच्या काळात मराठी साहित्य अनेक अंगांनी बदलले आहे, ही गोष्ट आता नव्याने सांगण्याची गरज नाही; पण या बदलाची पाळेमुळे ज्या सामाजिक, आणि भौगोलिक वास्तवात आहेत त्या वास्तवांचा आणि वाङ्मयीन परिवर्तनाचा अतूट संबंध नीट लक्षात घेणे आवश्यक आहे. साठ नंतरच्या काळात मराठी साहित्य व्यवहार हा केवळ काही शहरांपुरता किंवा पांढरपेशा मध्यमवर्गापुरताच मर्यादित न राहता एकूणच मराठी साहित्य विश्वाच्या भूसांस्कृतिक कक्षा रूदावलेल्या आहेत. गेल्या शतकापासून मराठी साहित्यात सामाजिक सांस्कृतिक दृष्ट्या केंद्र आणि परिघ यांची जी फारकत झालेली दिसून येत होती. ती परिस्थिती १९६० नंतर झपाट्याने बदलत असून एका अर्थाने साहित्यामध्येही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया सुरु झालेली आहे. प्राचीन मराठी साहित्याच्या जडणघडणीत ज्याप्रमाणे ज्ञानदेवांपासून ते चोखोबांपर्यंत आणि बहिणाबाईंपासून ते कान्होपात्रा, जनाबाईंपर्यंत विविध सामाजिक स्तरातील लेखक-लेखिकांचा, हातभार लागलेला होता त्याच प्रमाणे १९६० नंतरच्या गेल्या काही वर्षात मराठी समाजातले विविधस्तर साहित्य निर्मितीच्या प्रक्रियेत सहभागी झालेले आहेत. या लेखकांच्या साहित्यातून त्या त्या समुहांशी निगडीत असे सामाजिक सांस्कृतिक वास्तव जसे अभिव्यक्त होत आहे त्याच प्रमाणे त्या त्या समुहांची मानसिकता आणि जीवनमूल्येही प्रकट होत आहेत. साठ नंतरच्या साहित्यातून व्यक्त होणारे हे वास्तव आणि जाणिवे प्रस्थापित मध्यमवर्गीय साहित्यातील मर्यादित वास्तवापेक्षा आणि जीवनजाणीवांपेक्षा वेगळ्या असल्याने प्रस्थापित साहित्य आणि त्यामागे असणारा सौंदर्यविषयक संकल्पना व्यूह यांना नाकारण्याची भूमिका या काळात प्रबळ झालेली दिसून येते.

साहित्यात अशा प्रकारे जेव्हा महत्वाचा बदल घडून येतो तेव्हा या बदलामागे असणाऱ्या गुप्त जाणिवेचे संकल्पनात्मक पातळीवर व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्नही सुरु होतो. व्यवस्थापनाच्या या प्रयत्नातूनच नव्या साहित्य सिध्दांताचा जन्म होतो. साहित्य आणि साहित्य सिध्दांत यांच्या परस्पर संबंधाचा विचार करतांना आधी साहित्य मग त्याची संकल्पनात्मक पातळीवर मांडणी करणारा साहित्य सिध्दांत असा ऋण स्वाभाविक समजला पाहिजे. पण साहित्य आणि सिध्दांत यांचा संबंध नेहमीच असा एकमार्गी स्वरूपाचा

नसतो. कधीकधी सिध्दांत आधी जन्माला येतो आणि त्याच्या प्रभावाने साहित्याच्या स्वरूपात बदल होतात, परंतु कोणताही साहित्य सिध्दांत हा केवळ वाङ्मयीन सिध्दांत कधीच नसतो. कोणत्या ना कोणत्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक या सांस्कृतिक तत्त्वप्रणालिंशी जोडला गेलेला असतो. म्हणून साहित्यातील परिवर्तन आणि त्यामागील साहित्य सिध्दांत यांची पाळेमुळे त्या त्या भाषिक समाजाच्या सामाजिक सांस्कृतिक वास्तवात असणे साहित्याच्या दृष्टीने उपकारक आणि आवश्यक असते. अन्यथा उसन्या साहित्य सिध्दांतावर बेतलेले साहित्य हे अनेकवेळा साहित्य आणि वास्तव यांच्यात गंभीर विसंगती निर्माण करणारे ठरू शकते.

१९६० नंतरच्या काळात निर्माण झालेले साहित्य आणि या साहित्याच्या सिध्दांताचे स्वरूप पाहिल्यास सुदैवाने अशा विसंगतीपासून ते दूर आहे हे लक्षात येते. प्रस्थापित साहित्य संकल्पनांचा अपुरेपणा दाखवून नव्या सौंदर्यशास्त्राची आवश्यकता प्रतिपादन करण्याची जी प्रवृत्ती या काळात दिसते ती विविध समुहांच्या सामाजिक सांस्कृतिक गरजेतून निर्माण झालेली आहे. अर्थात ६० नंतरच्या साहित्यातील परिवर्तनाचे समग्र आकलन आणि विश्लेषण करू शकेल अशा प्रकारचे एक परिपूर्ण पर्यायी सौंदर्यशास्त्र या काळात निर्माण झालेले आहे काय? या प्रश्नाचे होकारार्थी उत्तर देणे कठीण आहे. परंतु साठ नंतरच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवांचे व्यवस्थापन सैध्दांतिक पातळीवर करण्याचा एक महत्वाचा प्रयत्न देशीवादाच्या रूपाने झालेला आहे. साहित्य सिध्दांताविषयी वर म्हटल्याप्रमाणे देशीवाद हा केवळ एक वाङ्मयीन सिध्दांत नसून साहित्याकडे पहाण्याचे ते एक व्यापक असे सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक परिप्रेक्ष्य आहे आणि त्याची निर्मिती ही समुहांच्या मानसिकतेतून झालेली आहे. म्हणून देशीवाद हा या काळतला एक प्रातिनिधिक असा विचार असून मराठी साहित्याच्या विस्तारलेल्या भू-सांस्कृतिक कक्षांचे नेमके सैध्दांतिक आकलन त्याद्वारे होऊ शकेल असे म्हणता येईल.

साठनंतरच्या काळातील लेखकांपैकी बहुतांश लेखक हे मध्यमवर्गीय तर अ-नागरी अशा वातावरणातून, प्रामुख्याने गावातून आलेले लेखक आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात आधुनिकी करणाऱ्या लाट गावांपर्यंत पोहोचलेली असली तरी गावांचा परिसर अजूनही उद्योगप्रधान अर्थकेंद्रीत संस्कृतीपासून बराचसा दूर असून प्रामुख्याने कृषिप्रधान संस्कृतीच्या प्रभावाखालीच आहे. त्यामुळे गावातील विविध सामाजिक स्तर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या एका भूमिनिष्ठ संस्कृतीशी जोडले गेलेले आहेत. अशा परिसरातून येणाऱ्या लेखकाची मानसिकता या भूमिनिष्ठ संस्कृतीने निर्माण केलेल्या मूल्यांच्या संस्कारांनी घडलेली असते. हा लेखक आधुनिकीकरणाच्या प्रचंड रेट्याखाली सापडून जेव्हा आधुनिक जीवनपध्दतीला सामोरा जातो तेव्हा पारंपरिक संस्कारांनी घडलेली त्याची मानसिकता आणि आधुनिक जीवनपध्दती यांच्यातील मोठे अंतर त्याला जाणवते. स्पर्धात्मक आणि अर्थकेंद्रीत अशा आजच्या जीवन पध्दतीला आणि तिला आधारभूत असणाऱ्या नव्या मूल्य व्यवस्थेला सामोरे जातांना गावातल्या माणसाची मोठीच कुचंबणा होते. नव्या व्यवस्थेशी नीट जुळवून न घेता आल्याने स्वतः विषयी न्यूनगंडही निर्माण होऊ शकतो अशा कुचंबणेमुळे आणि न्यूनगंडामुळे आजच्या या लेखकांपुढे संघर्ष उभा राहिलेला आहे. देशी हा शब्द संकल्पनात्मक अर्थाने आपल्याकडे प्राचीन काळापासून वापरला गेला आहे. भाषेपासून ते कलाविष्कारापर्यंत जे जे लोक परंपरेशी, बहुजनांच्या संस्कृतीशी निगडित

आहे. ते ते सर्व देशी या शब्दाने ओळखले जाते. देशीपणाची ही अर्थच्छटा आजच्या 'देशीवाद' या संकल्पनेतही अंतर्भूत आहेच. त्यामुळे देशीवाद हा बहुजन संस्कृती आणि या संस्कृतीने निर्माण केलेली मूल्यव्यवस्था यांना केंद्रस्थानी मानणारा विचार आहे असे म्हणता येईल. म्हणून मराठीतल्या देशीवादी साहित्यसिध्दांताचे मूळ एडवर्ड सैदच्या 'अेरिएण्टॅलिझम' मध्ये आहे असे समजणे योग्य नाही. देशीवादाबद्दलचे अशा प्रकारचे गैरसमज टाळण्यासाठी देशीवादातील तात्विक भूमिका नीट समजावून घेणे आवश्यक आहे.

एक साहित्यसिध्दांत म्हणून पाहिले तर देशीवाद हा साहित्याचा विचार संस्कृतीच्या संदर्भातच झाला पाहिजे असे मानणारा सिध्दांत आहे. म्हणून 'संस्कृती' ही संकल्पना देशीवादात महत्वाची ठरते संस्कृतीच्या स्वरूपाविषयी जे प्रश्न उपस्थित होतात त्या प्रश्नांविषयी देशीवादात एक निश्चित भूमिका घेतली जाते. सांस्कृतिक मानववंशासमान संस्कृती विषयक ज्या अनेक प्रश्नांची चर्चा केली जाते त्यापैकी मानवीसंस्कृतीची एकात्मता आणि प्रत्येक संस्कृतीचे वेगळेपण, मानवी संस्कृती आणि भौगोलिक पर्यावरण यांचे संबंध आणि संस्कृतीचा परस्पर संपर्क संस्कृतीसंयोग हे संस्कृतीविषयक मुद्दे देशीवादाच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरतात. मानवी संस्कृती आणि प्रत्येक संस्कृतीचे वेगळेपण यामध्ये देशीवादात संस्कृतीच्या वेगळेपणाला अधिक महत्व दिले जाते. मानवी संस्कृती म्हणून विविध संस्कृतींमध्ये काही समानता दाखवता येत असली, प्रत्येक संस्कृतीला स्वतःचे एक स्वतंत्र आणि स्वायत्त अस्तित्व असते हे मान्य करावे लागते. त्यासाठी प्रत्येक संस्कृतीचे वेगळेपण महत्वाचे ठरते. संस्कृतीला हे वेगळेपण प्राप्त होते ते तिच्या भौगोलिक पर्यावरणामुळे म्हणून देशीवादात संस्कृती आणि ती ज्या भौगोलिक पर्यावरणात विकसित होते ते पर्यावरण यांच्या संबंधावर देशीवादात भर दिला जातो.

कोणताही मानवी समाज किंवा समूह एका विशिष्ट भौगोलिक आणि जैविक पर्यावरणात जगत असतो. या पर्यावरणाशी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे नाते प्रस्थापित केल्या शिवाय माणसाला जगता येत नाही. पर्यावरण आणि मानवाच्या सहसंबंधातून मानवी संस्कृतीची घडण होत असते. त्यामुळे एखादया संस्कृतीची विविध अंगोपांगे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष स्वरूपात परिसराशी जोडली गेलेली असतात. या दृष्टीने पाहिल्यास अन्न पोषाख इ. पासून ते कला साहित्यादि व्यवहारापर्यंतचे अनेक मानवी व्यवहार एका भूमिनिष्ठ प्रक्रियेचा भाग असतात असे म्हणता येते. एवढेच नव्हे तर एखादया समाजाचे विश्वाबद्दलचे आकलन किंवा त्याचा विश्वविषयक दृष्टीकोन आणि नैतिक मूल्ये या गोष्टीही प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्षरित्या भूमिनिष्ठ संदर्भाशी जोडल्या गेलेल्या असतात. एखादया मानवी समुहाच्या भौगोलिकतेशी असणाऱ्या या नात्याला देशीवादामध्ये महत्वाचे स्थान आहे. म्हणून 'देशी असणे याचा अर्थ त्या भूमिशी जोडलेले असणे असा अर्थ होतो' अशी देशी या शब्दाची व्याख्या भालचंद्र नेमाडे यांनी केलेली आहे.

दिलीप चित्रे यांनी संस्कृती आणि भूगोल यांच्या संबंधाचा हा अतूटपणा पुढील शब्दांत स्पष्टपणे सांगितलेला आहे. "त्या त्या लोकांच्या भाषिक संस्कृतीत पिढ्यानपिढया वावरून आत्मसात केलेल्या त्या विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशाच्या, त्यातल्या हवापाण्याचा, डोंगरदऱ्यांचा, किनापट्ट्यांचा, मैदानांचा, वाळवंटाचा खोल ठसा तर आहेच. पण त्यात त्या प्रदेशातली समग्र जीवसृष्टी बिंबलेली आहे. त्या त्या संस्कृतीचा अवघा

संसारच त्या त्या भौगोलिक प्रदेशाला बांधलेला आहे." संस्कृती ही अशा प्रकारे भौगोलिक पर्यावरणाशी जोडलेली असल्याने पर्यावरणाच्या विविध स्वरूपांनुसार संस्कृतीचा चेहेराही बदलत जातो त्यामुळे संस्कृतीची बहुविधता आणि प्रत्येक संस्कृतीचे वेगळे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करावे लागते. अर्थात: संस्कृती आणि भौगोलिक परिसर यांच्या नात्याची अपरिहार्यता मान्य करणे म्हणजे भौगोलिक परिस्थितीचा प्रभाव स्वीकारणे नव्हे. पर्यावरणाशी जुळवून घेत असतांना माणूसही त्या पर्यावरणावर काही एक प्रभाव टाकत असतो. एखादा समुह तांत्रिक साधनांची निर्मिती जेवढ्या अधिक प्रमाणावर घडवून आणतो त्या प्रमाणात भौगोलिकतेचा प्रभाव कमीकमी होत जातो म्हणून एखादया आदिवासी कृषिप्रधान संस्कृतीच्या संदर्भात संस्कृती आणि भूगोल यांच्या संबंधांतील घनता जेवढी तीव्र असेल तवेढी ती उद्योगप्रधान आणि तंत्रप्रधान संस्कृतीमध्ये असणार नाही पण तांत्रिक प्रगतीचा अभिमान बाळगून माणूस आणि पर्यावरण यांची फारकत करणारी आणि पर्यावरणाच्या विनाशाची किंमत मोजून भौतिक सुखे विकत घेणारी संस्कृती ही प्रगत संस्कृती आहे असे समजणे फारसे शहाणपणाचे ठरणार नाही म्हणून देशीवाद माणूस आणि त्याचे पर्यावरण यांच्या स्वाभाविक संबंधांचा आणि अशा संबंधांचे भान राखणाऱ्या सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्थेचा पुरस्कार करतो म्हणून देशीवादाला पर्यावरण भूमिकेचेही एक महत्वाचे परिमाण लाभले आहे.

प्रत्येक संस्कृतीची भूगोलविशिष्टता व त्यामुळे तिला प्राप्त होणारे वेगळेपण यावर देशीवादी भूमिकेत भर दिला जातो याचा उल्लेख वर केलेला आहे. अशा प्रकारे संस्कृतीचे वेगळेपण आणि तिची स्वायत्तता मान्य करण्याची भूमिका म्हणजे सांस्कृतिक सापेक्षतावाद होय. देशीवादातील संस्कृतीविचारात ही सापेक्षतावादी भूमिका महत्वाची आहे. एखादया संस्कृतीने निर्माणकेलेली मूल्ये त्या संस्कृतीचे घटक असणाऱ्या लोकांच्या दृष्टिकोनातून समजून घेणे आणि त्या मूल्यांचे महत्त्व त्या त्या सांस्कृतिक संदर्भात तपासून पहाणे म्हणजे सांस्कृतिक सापेक्षतावाद होय अशी व्याख्या करता येईल. सांस्कृतिक सापेक्षतावाद प्रत्येक संस्कृतीचे व पोटसंस्कृतीचे अस्तित्व मान्य करून मूल्यव्यवस्था या संस्कृतीसापेक्ष असतात या विचाराचा पुरस्कार करतो. या भूमिकेनुसार अमूक एक संस्कृती श्रेष्ठ आणि प्रगत किंवा अमूक संस्कृती रानटी किंवा अप्रगत हा विचार त्याज्य ठरतो. ही सापेक्षतावादी भूमिका देशीवादाच्या मुळाशी असल्याने एकाच सांस्कृतिक समूहाचे वर्चस्व लादू पहाणाऱ्या तथाकथित एकात्मवादी आणि एकसत्त्ववादी विचारप्रणालींना देशीवाद विरोध करतो. अशा प्रकारचा एकात्मता वाद राजकीय हेतूने प्रेरित झालेला असून एखादया समुहाची अधिसत्ता इतरांवर लादण्यासाठी एक तात्विक हत्यार म्हणून त्याचा वापर केला जातो. अशा प्रकारच्या एकात्मवादी किंवा सार्वत्रिकतावादी विचार प्रणालीत सांस्कृतिक व मूल्यात्मक प्रवर्गांच्या व्याख्या अनुनयी किंवा एक सत्त्ववादी स्वरूपाच्या केल्या जातात. उलट देशीवादी भूमिकेत अशा सांस्कृतिक व मूल्यात्मक प्रवर्गांकडे संधानात्मक किंवा व्यष्टीयोगी प्रवर्ग म्हणून पाहिले जाते. म्हणून देशीवादात सहअस्तित्व, अनेकतेतील एकता अशा तत्वांना महत्वाचे स्थान असते. सांस्कृतिक समुहांनी परस्परान्त केलेली उसनवारी आणि देवाणघेवाण ही एक स्वाभाविक गोष्ट म्हणून मान्य केले जाते. परंतू अधिसत्तावादी गट समाज पातळीवरून होणाऱ्या अशा परस्पर विनिमयऐवजी आपली प्रमाणके आणि मूल्ये इतर समूहांवर लादण्याचा प्रयत्न करतात. देशीवाद अशा

अधिसत्तावादाला विरोध करतो. अधिसत्तावाद केवळ राजकीय सत्तेच्या रूपातच नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक नैतिक आणि बौद्धिक अशा अनेकविध मार्गांनी प्रस्थापित केला जातो आणि अधिसत्तावादी गट केवळ परकीयच नव्हे तर एतद्देशीय असतात म्हणून देशीवाद हा केवळ पाश्चात्यांच्या वताहतवादालाच विरोध करतो असे नसून बहुजन संस्कृतीला दाबून आपले सांस्कृतिक आणि जातीय वर्चस्व निर्माण करणाऱ्या एतद्देशीय अभिजनांच्या अधिसत्तावादालाही विरोध करतो.

देशीवादामध्ये पाश्चिमात्य वसाहतवादाला विरोध करून देशी संस्कृतीच्या निर्वसाहतीकरणाची जी भूमिका घेतली जाते ती अनेकांना एकांगी वाटते. वसाहतवादविरोधी लिहीणे बोलणे ही अलिकडे एक फॅशन झाली आहे असे म्हटले जाते. ज्या पाश्चिमात्य संस्कृतीने बुद्धिवाद, व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, धर्मानिरपेक्षता, लोकशाही, उदार मानवतावाद इ. मूल्ये आपणाला दिली आणि सरंजामी व्यवस्थेतल्या आपल्या समाजाचे अत्याधुनिकीकरण घडवून आणले त्या पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावाला विरोध करणे कितपत योग्य आहे? असाही प्रश्न उपस्थित केला जाते. या संदर्भात असे म्हणता येईल की पाश्चिमात्य संस्कृती आणि आधुनिक जीवनपध्दती याविषयी आपली गृहीतके आज तपासून पहाण्याची वेळ आली आहे. पाश्चिमात्य संस्कृती आणि आधुनिकीकरण यांची अशा प्रकारची तपासणी पूर्णपणे भारतीय दृष्टीकोनातून करण्याचा एक महत्वाचा प्रयत्न महात्मा गांधी यांनी 'हिंद स्वराज्य' मधून केलेला आहे केवळ इंग्रजांची राजकीय सत्ता नाहीशी झाल्याने देश स्वतंत्र होणार नाही. यंत्राधारीत पाश्चात्य संस्कृतीची आणि जीवनपध्दतीची गुलामगीरी सोडल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याचा लाभ होणार नाही म्हणून 'हिन्दुस्थानाला वैभव प्राप्त करून द्यायचे असेल तर स्वतःच्या संस्कृतीत स्वाभाविकपणे प्रगती पिछेहाट, सुधारणा, प्रतिक्रिया होत राहतील, पण पाश्चात्य संस्कृतीला हद्दपार करण्याकरीता एक जोराचा प्रयत्न करावा लागेल.' असे महात्मा गांधींनी म्हटले आहे. आज स्वातंत्र्य मिळून इतकी वर्षे होऊनही पाश्चात्य संस्कृती आणि जीवनविषयक दृष्टीकोन यांचा प्रभाव ज्या झपाट्याने वाढत चाललेला आहे आणि कोणत्याही पर्यायी व्यवस्थेला स्थान न राहता पाश्चात्यांच्या आर्थिक वसाहतवादापुढे आपण जी शरणागती पत्करत आहोत ती पहाता महात्मा गांधींची भूमिका आजच्या काळात अधिक अर्थपूर्ण ठरली आहे.

संदर्भ :

१. शब्दालय, दिवाळी अंक.
२. अनुष्टुभ.
३. टीका स्वयंवर.
४. शतकांचा सांघिकाल.
५. म.गांधी संकलित वाङ्मय खंड - १०
६. सांघिकाल, अनु. माधव घोरपडे.